

ԳԵՈՐԳ ԱՊՏՈՒԼԼԱՆ

ԿԵԱՆՔՆ ԵՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Կեանքեր կան անհոգի, որ պատմութիւն մը չունին, և կ'անցնին ու կ'երթան առանց ո՛ր և է բարեբար արդիւնք մը կամ հետք մը ձգելու իրենց ետև:

Գէորգ Ապտուլլան որ 1918թ. մարտի վերջերը իր 79ամեայ կեանքի հուսկ յետին ժամերը կ'ապրէր, ունի իր պատմութիւնը, և այդ պատմութիւնը՝ իր ժամանակակիցներուն հետ՝ իրաւունք ունի ապրելու նաև ապագայ սերունդին մէջ, իբր օրինակելի կեանքի մը գեղեցիկ յուշարարը:

Մտքի ու սրտի ազնուական և փափուկ զգացումներով օժտուած այս տիպար ազգայնի անձը, որ իր փայլուն անցեալով և տաղանդով հայ ցեղին փառքի զաւակներէն մին հանդիսացած էր, և գեղարուեստագիտի նուրբ ճաշակով երոպական համբաւ ստացած, 1918 ապրիլ 3ին իւր պարտականութիւնը լիովին կատարող ըրիւստենայ իմաստասիրի անդորր հոգիով և մտքի պայծառ տեսութեամբ կը փակէր իր աչքերը ողջունելու համար «նոր կենաց արշալոյսը» ինչպէս սովոր էր նա կոչել մահը:

Ճշմարտին, բարւոյն և գեղեցիկն սիրահար սիրտ մ'էր Գէորգ Ապտուլլան, դաստիարակուած, հրահարուած և կերտուած, Անմահ Ալիշանի և Պէշիկթաշլեանի հայրենաստուչոր և ազգասէր հոգիներէն: Ինքն եղաւ վերջին անյողողող դրօշակիրն այդ վեհ հոգիներուն նուիրական խոչալներուն:

Գրական աշխարհի ծանօթ և իւրմէ առաջ ու վերջը անգարծ մեկնող ու տակաւին ողջ ֆնացող ժամանակակից դէմքերու, իր յիշատակին նուիրած աննախանձ դրօշակները՝ լաւագոյն երաշխիքներն են՝ անոր իսկատիպ նկարագիրը յատկանշող:

Ո՛րքան պերճախօս է վկայութիւնը զոր կ'արձագանգէ Տիար Մինաս Չերազ, իր արժանաւոր գրչով և հեղինակաւոր ձայնով՝ երբ կը գրէ ինձ ըսելով թէ, «Ճատ ուրախ եմ որ՝ ձեր օգտաշատ երկերու շարքին մէջ կ'ուզէք խառնել Բարեյշա տակ Գէորգ Ապտուլլանի կենսագրութիւնը: Գէորգ Ապտուլլան արժանի է այդ պատուին. ինք, նրբագգաց արուեստագետ, կ'երկրպագէր գեղեցիկն, և ազնուութեան մարմնացումն էր. խանդավառ հայրենասէր մ'էր, և կրնա՞ր ուրիշ բան ըլլալ քանի որ Անմահ Ալիշանի աշակերտած էր...»:

Գեղեցիկ վկայութիւն, որքան աւելի. տին, նոյնքան և աւելի վարպետին հասցէին ուղղուած:

Անկողմնակալ գնահատումի այս թանկագին և կարկառուն վկայութեան վրայ, երբ աւելցնենք թուականէս 40 տարիներ առաջ Տիկին Ս. Տիւսարի առ նոյն ինքն Գէորգ Ապտուլլան գրած նամակներէն հեռեւալ տողերը, պատկերը՝ զոր կ'ուզենք ներկայացնել, ի յայտ կու գայ իր ընդհանուր գիծերուն մէջ, այս որքան համեստ՝ նոյնքան անզուգական և հոգով ու արտով բարձր դէմքին. «... դու, մարդ ազնիւ և առաքինի, վիճակուած ես աշխարհիս տառապանքը ճանչնալու, բայց հոգովդ և վարմունքովդ անոնց յաղթահարելու և մեծնալու... Ո՛րչափ տարիները կ'անցնին, նոյնչափ աւելի կը գնահատեմ ըու բարձր ձիրքերդ. երանի՜ քեզ՝ Գրու ըլլալուդ համար, և երանի՜ մեզի, ընդ նման բարեկամ ունենալնու համար»: Դարձեալ ուրիշ առթիւ մըն ալ ակնարկելով Գէորգայ ամուլի և անբախտ կեանքը, ինչպէս նաև անոր անշահախնդի և ուղղամիտ ազգասիրութիւնը, կը գրէ. «...ընդհանրաւ»

պէս ազնիւ հոգիները երջանիկ ըլլալու նախասահմանուած չեն, այնու պայմանաւ որ անոնք այլոց բաղդը բարւոքել կը մտածեն, և ժամանակ չունին իրենց շահերով զբաղելու. մեծ տաղանդներն ինչպէս մեծ հոգիները միշտ մարդկութեան զոհերն են դաժ են...»:

Տիկին Տիւսար սոյն տողերու մէջ՝ խոր համոզումի անկեղծ շեշտով՝ հարազատ արտայայտիչը կը հանդիսանայ, Գ. Ապտուլլահի բարոյականի առողջ սկզբունքներով անած չքնաղ նկարագրին, և միանգամայն օրինակելի կեանքին:

Աւելորդ կը համարիմ երկարել շարքը նոյնքան հեղինակաւոր վկայութեանց. պէտք է ըսեմ սակայն՝ թէ ո՛չ ոք անոր մասին տարբեր գաղափար մը կամ տարբեր մտածութիւն մը արտայայտած է՝ ըլլայ ընկերական և անհատական կեանքի մասին, որով և իրաւամբ արժանացած է՝ զինքը ճանչցողներուն համակրութեան և յարգանքին, հիացումին և պաշտումին. և որուն համար նոյնքան սքանչացումով կը զրէր ինձ Տիար Միհրան Յովհաննէսեան ըսելով թէ «... Երջանակին մէջ պարփակուած նկարը այնքան աղւոր է որ նկարին սիրուն շրջանակն ալ կ'անցնի ան նշմար...»:

Հոս մեր խօսքին վերջ տալէ առաջ, պարտք կը համարինք յիշել, որ մեր այս գրութեան իրր առաջնորդ ունեցած ենք նոյն ինքն հանգուցեալին ինքնակենսագրական նոթերը, զոր իր կեանքի վերջին վարկեաններուն, մահէն 15 օր առաջ, տեղի տալով թախանձանքիս շնորհեց ինձ. ինչպէս նաև իր մանր գրութիւնները, Տիկին Ս. Տիւսարի, Մ. Աճեմեանի, Թ. Եսայեանի և. նամակներէն մի քանին, զորս ընդելուծած ենք գրութեանս մէջ իրենց ամբողջական բնագիրներովը, և որոնց մէջ այնքան շողշողուն կերպով պատկերացած են՝ անոր եզական կեանքի գեղեցիկ զրուագները:

Ենթահակութեան մեծ բաժին մը կը պարտինք՝ հանգուցեալին եղբորորդի՝ Տիար Լեւոն Ապտուլլահի, լուսարանութեան կա-

րօտ մի քանի կէտերու մասին մեզի տուած տեղեկութեանց համար. մանաւանդ լուսանկարիչ Տիար Ղուկաս Սրապեանի թանկագին հաղորդագրութեանց համար, որ իր պաշտելի վարպետին ամենէն հաւատարիմ և երախտագէտ աշկերտն լինելով՝ մինչև անոր մահուան վերջին վարկեաններուն՝ անբաժան ընկերն եղած էր, և ամենէն աւելի ծանօթ անոր ներքին կեանքի պայմաններուն, ինչպէս նաև հանգուցեալին եղբորորդի այլի Տիկին Ռոզա Քենաուրը՝ ճանին որ անձնուիրաբար բարի հրեշտակի մը սփոփարար դերը կը կատարէր ծերունւոյն անարէն անբաժան իրր և հարազատ հօր, ամէն ինամը և հոգ ստանձնելով:

Ենթահակութեան անկեղծ զգացումով հոս պէտք է յիշեմ անունները Տիար Միհրան Չերաքի, Տօքթ. Յովհ. Արշակունիի և Միհրան Յովհաննէսեանի, որոնք նոյնքան ազնուութեամբ հաճեցան հաղորդել ինձ Ապտուլլահի կեանքի մասին իրենց ունեցած տեղեկութիւնները:

Զարդարեան Եղբարց հրատարակած «Յիշատակարան»-ին մէջ լոյս տեսած հանգուցեալի կենսագրական նոթերը պէտք է ըսեմ որ ինձ նորութիւն մը չտուին, քանի որ արդէն մեր ունեցածը քիչ թէ շատ նոր յուշեր կը պարունակէր:

Ա.

1. Գեորգ Ապտուլլահի կեանքի մասին զրեւէ առաջ, անշուշտ աւելորդ պիտի չհամարուի իր ազգատոհմի նկատմամբ համառօտ տեղեկութիւն մը տալ:

Ապտուլլահեան գերդաստանը սերած է Ալեքսան կեսաբացիէն՝ որ 1610 թուականներուն Պոլիս կու գայ և կը հաստատուի Սամաթիա: Հիւրմիւլեանի Գեորգ Եղբարց որ սոյն գերդաստանին կը պատկանի՝ լաւ ստուգած է զայս տապանաբարբէ և այլ վաւերական աղբիւրներէ:

Թէ ի՞նչ պարագաներէ զրդեալ ի Պոլիս փոխադրուած են, այս մասին ստոյգ տեղեկութիւններ կը պակսին մեզ, այսչափս յայտնի է որ՝ ինչպէս կ'ըսէ Հրպետ, հա-

յերը ներքին գաւառներէ և մերթ իրենց սիրայօժար հաւանութեամբ, մերթ զմարդ հանգամանքներէ բռնադատեալ կ'երթային Սուլթաններու մայրաքաղաքը շէնցնելու և իրենց ալ շէննալու», հոն քիչ թէ շատ ազատ ասպարէզ գտնելով և օգտուելով քաղաքին անհամեմատ առաւելութիւնն, ինչ և նպաստաւոր պայմաններէն, ինչ որ անսարաւկոյս կը պակսէին ներքին գաւառներու մէջ. ըստ այսմ մենք կը համարինք որ ինչպէս այդ թուականներուն ոչ սակաւ կենսարարքներ վաճառականութեան համար Ալլըրիականը կտրելով կ'անցնին և կը հաստատուին ի վննտիկ, նոյն նպատակով Ալեքսանդի կենսարարքի ալ եկած հաստատուած ըլլալ վտարփոր ակերբ:

Ապտուլլահան և Հիւրմուզեան եղբայրք մեծ հայրերը երկու հարազատ եղբայրներ լինելով Ապտուլլահանը ալ ի սկզբան իրենց ընդէ ազգատոհմին անուումով Հիւրմուզեան՝ կը յորջորջուէին, և Ապտուլլահան յորջորջումը ունի 150 տարուան հնուութիւն մ'ունի և ոչ աւելի². Թէ ինչ կերպով կամ ինչ պարագաներու հարկին տակ այս անուանափոխութիւնը տեղի ունեցած է, հետեւեալը կը պատմուի:

Ապտուլլահան եղբայրք երջանկայիշատակ հօր Աբրահամու հայրը Աստուածատուր Հիւրմուզեան, թուականէն հարիւր յիսուն տարիներ առաջ, Սուլթան Ապտիւլ Հա-

մետ Ա.ի օրով՝ արքունի պալատան մաւտակարարի պաշտօն կը վարէ եղբւ. սա իր կենցաղակիրթ, քաղցր և յոյժ սիրելի բարուր, ինչպէս նաև խելացի և արդաւաքաւտ մտքովն այնքան սիրուած և յարգուած ղէմը մը եղած է, որ աւագանիէն շատեր հրապտուած անոր գեղեցիկ ձիրքերէն, միշտ կ'առաջարկեն եղբւր իրեն ըսելով թէ քեզ նման բարի անձ մը ամէն կերպով արժանի է և պէտք է որ իսլաւ մութիւն ընդունի և իսլամ ըլլայ: Աստուածատուր որ իր հայրենի կրօնին ջերմ հաւատացեալ մ'էր, բնականաբար այսպիսի անձան առաջարկութեան կամ բռնազատութեան մը դիւրաւ հաւանութիւն և հպատակութիւն պիտի չչայտնէր. ուստի միանգամ ընդ միշտ մոլիոսնդ պալատականներու բերանը փակելու համար հետեւեալ կտրուկ և ճարտար պատասխանը կու տայ անոնց. «Անունս Աստուածատուր՝ կը նշանակէ Ապտուլլահ, կընաց աշուսեան եղբւրս այդ անունով կոչուլ, և այսպէս թէ զձեզ գոհացուցած կը լինիմ, և թէ խղճս համարաւ կը լինի» Եւ յիսուի իր այս պատասխանով աւագանիին քմահաճ թելադրութեանց վերջակէտ մը դնելով, այդ օրէն սկսեալ փոխանակ Աստուածատուր-Հիւրմուզեան կոչելու՝ սկսան կոչել Ապտուլլահ, որ և որդեցոց որդի կը շարունակուի մինչև ցայսօր՝:

1. Կենսաբան մէջ, աշխարհաբան վերջին պատերազմէն առաջ, լաթիզէի ծանօթ վաճառական Հիւրմուզեան. ներք, անհաւանական չի թուիր մեզ՝ որ մեր այս Հիւրմուզ-Ապտուլլահներու հետ ազգակցական կապ մը ունեցած ըլլան, և կամ շատերին տրին:

2. Հ. Աւելան իր Հայ-Վենետիկ մէջ կը յիշատակէ Ապտուլլահ ընտանիք մը վննտիկ քաղաքին մէջ այժմ անհետացած:

3. Նման օրինակ դեպք մ'է նաև հետեւեալը զոր կը յիշատակեն մեր հին վարդապետներէն Հ. Ղուկաս Ինքեճեան և Հ. Գարբէլէ Այվազովսկի. վերջինս գրեթէ բառացի կրկնելով նախորդին դրածը Սամանեան պատմութեան մէջ. Դեպքը տեղի կ'ունենայ մի և նոյն Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Ա. (1774-1789) և իր վեզիրին՝ Աբիւհատը Խաւէյիտ Մէհմէմա փաշայի օրով. որ ծանօթ է Գարապէղի անունով: «Ասոր օրը, կ'ըսէ Ինքեճեան ժամանակակից վարդապետը իր Գարապետունին

մէջ, երևան ելաւ Աբիւհայիլէն, որ չհասկոցնուցա ինչ մարդ ըլլալը. ստիկա աղքատ կերպարանով սիւփիւր. կէն մեքը առած իրը ռճախ աւելց մը գինջը մեքցին. լով կը պտեռէր. բայց իր բրած գործն էին տանկին խոսքաները մտնալ ելլալ, մեծորն ստակ մողով աղքատաց որդիութիւն բաժնել. ինքն կարող էր օտոզ չիտակ սրտով տարը մը երևնալով, էվլիտայ (տորթի) մը պէս սեպիլ առեր էր զինքը, որուն խոսքը չէին կտորէր, ուզածը կու տային: Ասանկ շատ տարբեր աղքատ հիւանդները կը հոգոր ճամբան ինկածներուն զգամներուն բարեբարութիւն կ'ընէր. բայց մ'է ինչ հուսադի տէր է՝ երևան չէր ելած: Խաբաղեղիքը որովհետև տանկ արտառաց մարդիկ էր քաշեր, կանչէց իր զիմացը՝ ա. նունը հարցուց. տարկա Աստուծոյ ծառայ եմ ըստա, ա. նունս Ապտուլլահ է. հասկցնիլ չուզէց իր հաւատը. բայց երբոր սպաննալով բռնադատեց՝ տանկը լաթի նշան վրան հազաւ, ճամին ալ սկսաւ երթալ կ'ըսեն. քանի

Գեորգ Ապտուլլահի հայրն Աբրահամ ծնած է 1792թ. ի Պոլիս, նոյնպէս նաև մայրն Ռոզա Պէշկուեան ընտանիքէն. Աբրահամ ընտիր յատկութիւններով օժտուած և յարգուած դէմք մըն էր. իբրև արհեստակից և բարեկամ Գազէզ Յարութիւն Ամիրայի. երիտասարդութեան ժամանակ անոր հետ միասին կ'աշխատակէր, սակայն յետոյ առանձինն մետաքսեղէնի գործով պարապած է: Մեր Միարանեւընէն ժամանակակից Հ. Եղիա թովմանեան վարդապետը, իւր մէկ նախակին մէջ կը յիշէ Աբրահամու մէկ եղբոր՝ Յովսէփայ անունը որուն հետ միասին ինքն ալ միևնոյն յարկին տակ ժամտախտէ կը բրուուի:

Աբրահամ հինգ մանչ և երեք աղջիկ զաւակ ունեցած է: Մանչ զաւակներէն երեւր՝ Վիշէն, Յովսէփ և Գեորգ զեղարուեստով պարապած և աշխարհահոշակ անուն ստացած են, ինչպէս պիտի տեսնենք, յետագայ տողերուն մէջ:

2. Գեորգ Ապտուլլահ ծնած է 1839 թուականին ի Միջագիւղ (կ. Պոլիս). մայրը քարաջաքի այդ արուարձանը, այն ատեն՝ ներք հայ մատուրականութեան և ազնուական դասակարգին ժամադրաւայրն էր, և ամենէն զարգացած և յառաջադէմ կեդրոնը կը համարուէր: Հոն էր Լուսաւորչեան վարժարանը՝ ժամանակին ամենէն բարե-

կարգ հաստատութիւններէն մին, ուր կը յաճախէին կարողագոյն ուսուցիչներ: Այդ զարոցին մէջ՝ պատանին Գեորգ իր առաջին վարպետը և ուսուցիչը կ'ունենայ՝ յանձին տաղանդաւոր բանաստեղծ Մկըրտիշ Պէշկիթաշլեանի, որ երիտասարդական աշխուժով և աւելնով աուցուն կը դասախօսէր կրթական այդ յարկին մէջ, համեմեղով իւր դասերը մանկական հասակին և մտաց յարմար յանկուցիչ, հաճոյախառն և զբոսացուցիչ եղանակաւ՝ ներշնչելով անոնց սրտին և հոգւոյն, ուսման եռանդ և ազնիւ զգացումներ:

Հագիւ 10-12 տարեկան կար, վարժարանին մէջ օրինապահութեան և ջանասիրութեան օրինակ էր, իր այդ հասակին մէջ բարեպաշտ ծնողաց արթուն և հոգատար խնամոց շնորհիւ. կրօնական և բարոյական սկզբունքներով օժտուած մարդու սիրտ մը կը կրէր, ամէնքը զինքը կը սիրէին ու կը համակրէին իրեն, իր լուրջ, ազնիւ և եղբայրասէր բարոց համար՝ իր վարպետին Մ. Պէշկիթաշլեանի կենդանի օրինակը այնքան ազդած էր իր վրայ, որ վարկեան մ'առաջ կը բաղձար իր միակ նպատակին և փափաքին հասնիլ, իր միտքը և սիրտը անոր անծագոյն վարպետներուն և դաստիարակներուն խնամոց տակ կրթելու համար վիճեցողիկ մէջ: — Իր հայրն որքան ալ որդւոյն ոյս

մը օր տասնէ պտտելէն ետև գնաց նոյն վէջերին դիմացը իր քրիտոնեայ ընտել յայտնեց, նոյն օրն ալ զուգի կարուցաւ: Եւրջ իմացանք որ՝ օր մ'առաջ ձիովիթ ժամը զաքի խոտովանք արութիւն անք է: Ըտդ ալ եղաւ թէ Ֆրէնկիտանէն եկած մեծ մարդ մըն է եղած, զինքը զցեղու և աղաշխարհու համար հոռեկած: Հոս ժամօթագրութեան կարգին կ'արժէ առաջ բերել նաև հետեւեալ տողերը, ցաղուած մեր վանքի դիւանական թղթերէն միոյն մէջէն, սոր կը յիշատակուի Հոնա Աբտուլլահ անի մը անունը: «... Սա ինքն է մին ի բնակչաց աստի (վիճեցայ) բարեպաշտ, ցաղացալ Բերեթի, բարոց բարեւէր, և իրականութեամբ պայծառաշուք վաճառական. նաև անուամբ ասի Հոնա Աբտուլլահ. որ սակաւ ուղղափառութեան եկեալ օտարացեալ կայ աստ ի վիճեցաւ, և լուսեալ զբարասուն կեցութիւն մեր, և ինչդեպց զայս դեր բերել և աշուտ տեսնել զմեզ վառն որոյ զսա յանձնեմք մերումք խոնձութեան:

զի ըստ կարեաց և ձեպի պատուեմքից: Սոյն տողերս ինձ հազարազարդ միարանեկեց Հ. Ղեոնդ Տայեան, կը յաւելու թէ ստորագրողը նամակիս են Անթոն Սեդրոսեան և Խոճասար Սեդրոսեան, և թէ նամակս գրուած է առ Միջնոսեան Աբրահայր ուխտիս, 1761թ. Գոյնմբեր 1ին:

1. «... Պատեառ անազանեւոյ պատասխանայն այն ինչ էր, (զոր հարկաւորապէս լուսեալ է Սրբութիւնդ) զի և ես միասին ընդ Ապտուլլահեանց եղբորորդաց վ. Հ. Ե. Հ. Գեորգայ յորոց ի տան գտայ յատարն յայնտիկ, յորս մերունցաւ ժամաախտիւ հղբայր Նոցա Պար. Բովսէփն, և ես շաղպեցայ ընդ Նոսա. զաւուրս երիտ էաց ի մէջ հոյ ժամտախտին և անկէզ մնացաք որդարութեամբ Առաւմուտի և աղօթիւց Հորդ և սրբոյ Ուխտիս: Անտիպ նմէ. Հ. Եղիա թովմանեանի առ Գեր. Աղոնց Աբրահայր. Պոլիս 25 օգոստ. 1818. — Մայր Գիւնա Միւթի. Վենետիկ Ս. Ղազարուս Բագմ:

փափաքը կը գովէր, սակայն միւս կողմանէ կը դժուարէր և չէր ուզեր անոր բաժնուիլն ծնողական յարկէն, մտածելով որ այդ փոքրիկ հասակին մէջ, հետաւումը իրաւական հետևանքով՝ կրնայ ծնողական կարօտը քաշել, և առանց նպատակին հասնելու ետ վերադարձուիլ Բայց մանուկն Գէորգ անդրդուիլի կը մնայ իր որոշողութեան վրայ և առանց ուզելու փոքրիկ վիշտ մը կամ տհաճութիւն պատճառելու իր հօրը, որ կը ջանար զինքը այդ խորհուրդէն ետ կեցնել, և՛ աշխատի իր ստեղծական շնորհաւոր և ազնիւ կերպով համոզել զնա որպէս զի իր հաճութիւնը տայ:

3. Այս ատեններս՝ 1852 թուականին, երբ օր մը կ'իմանայ թէ իր տարեկիցներէն 12 հոգիէ բաղկացած խումբ մը տղայք վենետիկ Բափայէլեան վարժարան երթալու պատկերաստութիւն կը տեսնեն, իսկույն իր վարպետին Պէշիկթաշլեանի կը դիմէ, կը խնդրէ, կը թախանձէ որ ի հօրն ու մօրը մօտ միջնորդէ՝ զինքն ալ այդ խումբին խառնելու, որովհետեւ կ'ըսէ «Իմ միակ փափաքս էր վենետիկ երթալ...» Պէշիկթաշլեան արդէն քանի մ'անգամներ այդ մասին հօրը հետ տեսակցած էր, կը խոստանայ վերջին անգամ մ'ալ տեսնուիլ և յաջողցնել փոքրիկ սանին խնդիրը, և յիշատի ի մեծ ուրախութիւն Գէորգայ, ինչպէս կ'ըսէ ինքը, «Պէշիկթաշլեան շատ աշխատեցաւ հօրս կամըը հաճի, և 1852ին Պոլսէն մեկնեցայ ի վենետիկ Բափայէլեան վարժարան, 12ի չափ ընկերներով, որոց մէջ էին Թովմաս Թերզեան, Սրայիտին Թուրան, Մկրտիչ Աճեմեան, Յովհաննէս Շահինեան ևն...»:

Բափայէլեան վարժարանի հետույժը կամ Տնօրէնն էր այդ ատեն՝ յայտնի դաստիարակ Հ. Աբրահամ Ճարեան վարդապետը, որ իր եռանդուն և գործունեաց մշակիցներով, վարժարանին յառաջդիմութեան և աշակերտաց մտաւոր զարգացումին և սրտի կրթութեան համար ամէն ճիգ զգրծ կը դնէր. իբր ներքին ուսուցիչ և միանգամայն վարչութեան մաս կը կազմէին Հ.

Ղենդը Ալիշան՝ հայ մատենագրութեան և պատմութեան ուսուցիչ, Հ. Համբակ Պապիկեան թուրքական ուսմանց, Հ. Երզնէս Սլականեան և Հ. Ալեքսիս տնտեսական և մատակարարական և այլ պիտոյից Վոննանը յիշել որ արտաքին ուսուցիչներն ալ ընտրուած էին քաղաքին առաջնակարգ վարժարաններու կարողագոյններէն:

Գէորգ, ինչպէս կանխաւ ըսինք, ի ընէ բարի՝ իր վրայ կը ցոլացնէր աիպար դրւորացականի մը ձիրքերը. վեց տարուան զպրոցական ջրջանին մէջ, իր յարուստ աշխատասիրութեամբը գրիթէ միշտ ամէն ուսմանց մէջ առաջին հանդիսացողներէն մին եղած է և վարժարանի վարչութեան զովեստներուն արժանացած: Բայց աստի իւղաներկ պատկերահանութեան մէջ իր ցոյց տուած մասնաւոր յաջողակութեան համար ուսուցչին կողմէ մեծապէս գնահատուելով, կ'որոշուի Հոսով զրկել զինքը՝ երկու տարի այս մասնաճիւղը կատարելագործելու համար, սակայն այս քաղդէն՝ որ կը խոստանար փայլուն ապագայ մը, զրկուեցաւ նա, պարագայից պահանջուով՝ ստիպուած ըլլալով վերադառնալ իր ծնողաց մօտ:

Իր եղբայրը Վիչէն՝ առաջնակարգ մասնակարգի համար կը վայելէր Պոլսոյ մէջ, և որուն փողկերի վրայ նկարած ներքաւուստ մանրանկարներն մեծապէս կը զբնահատուէին, նոյն իսկ եւրոպացի դոկտորահաճ պատկերահաններու կողմէ: 1854 թուականին, Ղրիմու պատերազմի ժամանակ, Մոլթրէ զօրավարն երբ Պոլիս կուգայ, իրեն կ'ընկերանայ նաև Բապախ ասունով զերմանացի հմուտ քիմիագէտ մը, որ ի վերջոյ 1856ին՝ Բերայի մէջ գործատուն բռնալով՝ տաղերաւիպ նկարաւորութեան արուեստով կը պարապի և մեծ համբաւ կը ըսհի: Բապախ ճանչնալով Վիչէն Ապտուլլահի մանրանկարչութեան մէջ ունեցած ձեռքի նուրբ ճարտարութիւնը և ճաշակի փափկութիւնը զինքը կ'առնու իր մօտ՝ իբրև յարգարիչ լուսաւոր (retoucheur):

Բ.

1. Արդ, 1858ին տակաւին նոր վերա-
գարժած էր Գէորգ Վենետիկէն, երբ յիշեալ
Բապարի Գերմանացին մտադիր ըլլալով
Պոլսէն մեկնելի իր հայրենիքը, կ'առաջար-
կէր իր գործատունը Ապտուլլահ եղբարց
վաճառել և փոխանցել՝ իբրև իրեն յար-
մարագոյն և արժանաւոր յաջորդներու։
Առ այս երեք էղբարք միացած՝ կը զննն
յիշեալ գործատունը, և եռանդուն գոր-
ծունէութեամբ արուեստին կը փարին։

Պէտք է ըսել սակայն որ այդ ատեն-
ները լուսանկարչութեան արուեստը այս
որումն կատարելագործութեան և նորու-
թեան հասած չէր, ու ինչպէս ըսինք՝ տա-
գերատիպեան նախնական դրութիւնն էր
որ կը կիրարկուէր, և նոյն իսկ Եւրոպայի
ամենէն զարգացած կեդրոններուն մէջ ան-
գամ շատ քիչ բարեփոխութիւններ ներ-
մուծուած էին արդի դրութենէն։ Ուստի
Ապտուլլահ եղբարց առաջին գործը կը
լինի, իրենց ընտրած այս ասպարէզին մէջ,
հետամուտ լինել արուեստին վերաբերեալ
նորութեանց և մէկդի թողուլ տագնապա-
կեան հին դրութիւնը։ Ահա թէ ինչ կը
գրէ այս մասին Գէորգ. «Էրեք եղբարքս,
ոգի ի բռին աշխատելով, և չի խնայելով
նշ դրամ և ոչ որ և իցէ զոհողութիւն,
շատ մը փորձերէ յետոյ, յաճախողները
զոհ ընելու չափ արուեստը յառաջացու-
ցինք, բայց մեր ճաշակը լիովին զոհա-
ցնելու չափ չէր եղածը...»։

Արդարև Ապտուլլահ եղբարք իրենց
ջանքերուն պատկուիւն՝ արուեստին բոլոր
գաղափարները և նորութիւնները թափանցե-
լու՝ և զայն կատարելագործութեան հաս-
ցնելու միակ նպատակին մէջ դրած լինե-
լով, բնականաբար ձեռք բերուած այդ
արդիւնքէն չէին կարող զոհ մնալ. մանա-
ւանդ երբ՝ «ժամանակ ժամանակ կը լսէինք,
կ'ըսէ, և զուրսէն եկած հրատարակու-
թեանց մէջ վեր ի վերոյ կը յիշուէին՝ որ
Եւրոպայի մէջ այս ինչ գիտքը եղած է ա-
րուեստին մէջ, այն ինչ սիստէմը փոփո-
խութիւն մը կրած, և լաւ և ընտիր ար-
դիւնք մը տուիւր է»։ Այս լուրերը իրենց

մտքին մէջ անզուսպ փափաք մը կ'արթն-
ցնեն ճանապարհորդութիւն մը կատարել
դէպ ի Եւրոպա՝ Բարիզ, յիշեալ նորու-
թեանց մօտէն հետեւելու համար, և որպէս
զի իրենց այս ձեռնարկին յաջողութիւնը
ապահովցնեն, Պոլսոյ Ֆրանսական դես-
պանին դիւանագիրէն, — որուն արդէն մօ-
տիկ բարեկամ էին, յանձնարարագիր մը
կ'առնուն ուղղեալ կոմս Ագուատոյի որ
Բարիզի մէջ շատ անուանի amateur
մ'էր, և ազնուական դասակարգին մէջ
բարձր դիրք մը կը զբաւէր։

2. Այսպէս ուրեմն, երկու եղբարք Վի-
չէն և Գէորգ՝ ճամբայ կ'ելլեն դէպ ի
Բարիզ Խոտալոյ վրայով, և նախ կը հան-
դիպին Վենետիկ. որովհետեւ Գէորգայ փա-
փաքն էր՝ տեսնել, ինչպէս ինքը կ'ըսէր,
«զանման Ալիշան», իր սիրելի զատտիա-
րակ վարդապետը, որ այնքան կը հետա-
քըքրուէր իրմով, և միշտ իրարու հետ
թղթակցութեան մէջ էին։ Հ. Ալիշան լսե-
լով իր սանին դէպ ի Բարիզ ուղևորու-
թեան նպատակը, իր կողմէ ամէն դիւրու-
թիւն և աջակցութիւն կ'ընծայէ, տալով
Գէորգայ պատուական յանձնարարագիր
մը, ուղղեալ իր մտերիմ բարեկամին՝
Ֆրանսացի հանրածանոթ ակադեմական
Պարոն Թայլորի. և այսպէս կրկին յանձ-
նարարականներով ճոխացած, սիրալիւր
ողջագութեամբ հրաժեշտ առնելով կը մեկ-
նին ի Բարիզ և իրենց առաջին այցելու-
թիւնը կու տան Պարոն Թայլորին։ Մերում-
նի ակադեմականը՝ հազիւ կը լսէ Ալիշանի
անունը, սիրայօժար պատուասիրելով զի-
րենք, կը խոստանայ ամէն աջակցութիւն
ընծայել իրենց բաղձանքը լրացնելու հա-
մար։ Գէորգ հետեւալ հակիրճ տողերը կը
գրէ Թայլորի կողմէ իրենց եղած ընդու-
նելութեան. «... Պր. Թայլոր, ծերունա-
զարդ և համակրելի անձ մը, խիստ սի-
րալիւր ընդունելութիւն մ'ըրաւ մեզ, և
հարցոց թէ ինչ օգտակար ծառայութիւն
կրնայ ընել մեզ, և երբ մեր նպատակը և
փափաքը յայտնեցինք իրեն, շատ զոհ
մնաց, և իսկոյն ինքն ևս յանձնարարա-
կան մը քրեց կոմս Ագուատոյի»։ Այլ ևս

իրենց ուրիշ բան չէր մնար, եթէ ոչ այսօր
քան հեղինակաւոր անձանց կողմէ իրենց
շնորհուած յանձնարարականներով, ուղ-
ղակի ներկայանալ կոմսին. ուստի իրենց
շնորհագին շնորհակալիքը յայտնելով հրա-
ժեշտ կ'առնուն Պր. Թայլորին և կ'եր-
թան Ագուատոյի բնակարանը. կոմսը նոյն-
քան համակրութեամբ և հաճոյակատա-
րութեամբ կ'ընդունի մեր այս արեւելցի
արուեստին սիրահար երիտասարդները, և
տեսնելով՝ անոնց մեծ խնամքով պատրաս-
տած արեւելեան costumeներու և գեղե-
ցիկ typeերու շքեղ հաւաքածոյն, կը հիա-
նալ անոնց գեղեցկութեան վրայ և կը
շնորհաւորէ զիրենց արուեստին մէջ ու-
նեցած յաջողութեան համար, և ի վերջոյ՝
Vous êtes chez-vous, Messieurs, ըսելով,
իր զղեակը կը հրաւիրէ, և լուսանկարչու-
թեան մասիւի ինչ որ զիտէր բացատրու-
թիւններ կու տայ. միանգամայն ցոյց տա-
լով անոնց իր աշխատութիւններէն օրի-
նակներ որոնք կը ներկայացնէին ֆրանսա-
ցի երեւիի անձնաւորութիւններ, ինչպէս՝
Նապոլեոն, Կայարուհի Էօժէնի, Մական-
հոն են: «Ագուատոյի տուած ամէն բա-
ցատրութիւնները, կ'ըսէ Գէորգ, մեզի հա-
մար նորութիւններ չէին, սակայն այսու
հանդերձ բաւական նորութիւններ իմա-
ցանք իրմէ և օգտուեցանք »:

Բարիզէն չմեկնած, ուր ամիս մը կը մնան,
կոմսը՝ որ այնքան ընտանի և մտերմական
սիրով կապուած էր և յաճախ սիրալիր
տեսակցութեան մէջ կը գտնուէր, ոչ միայն
իր անուճով և յանձնարարական զբով
մայրաքաղաքին մի քանի երեւելի լուսա-
նկարչներուն ներկայացնելու պատիւը կ'ը-
նէ, — որոնցմէ ալ քիչ չառ կ'օգտուին, —
այլ նաև՝ երբ Բարիզէն մեկնելու առթիւ՝
վերջին հրաժեշտի ողջոյն առլու կ'երթան,
և իրենց քաջած լուսանկարներու գեղե-
ցիկ Album մը կը նուիրեն, կրկին ան-
գամ զնահատալից բառերով կը դիտատէ
անոնց եռանդը և ջանքերը, և փայլուն
յաջողութիւն մաղթելով, կու տայ անոնց
յանձնարարագիր մը, Պոլսոյ Ֆրանսական
ղեկպաշն՝ Մարգրիտ տը Մուսթիէի անունին

զրեւով այսպէս. «... այս երիտասարդները
ամէն կերպով արժանի են որ քաջաւերէն
և Թուրքիոյ իշխանութեան մեծ բաշա-
նեքուն ևս ներկայացնէր...» են:

Այսպէս ուրեմն Ապուլլան Գէորգ և
Վիլյէն նոր պաշարներով ճոխացած՝ կը
վերադառնան Պոլիս, ու զործի կը սկսին
նոր թափով մը, աւելի ևս իւրացուցած
լինելով՝ իրենց արուեստին պահանջած
նորութիւնները. ինչպէս ինքն իսկ Գէորգ
կը զրէ ըսելով, «զրեթէ տարի մը չտեսնեց՝
փայլուն վիճակի մը հասցուցինք արուես-
տը...»: Իր այս խօսքը՝ որքան ալ ար-
տաքին երեւոյթին մէջ անձնագրական
զրուցումը մը համարուի, սակայն և այն-
պէս ստոյգ իրողութեան մը անկեղծ ար-
տայայտութիւնն է, որուն յայտնի և կար-
կառուն ապացոյց են ի մէջ այլոց օտա-
րագրի հմուտ գեղարուեստասիրաց աննա-
խանձարար շաղկապ զրուստիքներն, զորս
աւելորդ չենք նկատոր ներկայացնել մեր
ընթերցողաց:

3. Երբ 1867 Թուականին Բարիզի Ար-
ուեստահանդէսը կը բացուի, Ապուլլան
եղբարք, գեղարուեստասէր բարեկամաց
յորդորանքով, մեծադիր քաջութեամբ լուսա-
նկարներու շքեղ հաւաքածոյ մը կը զրկեն,
Արուեստահանդիսի լուսանկարչական
բաժնին մէջ ի տես զրուելու Այգ նկար-
ներն որ կը ներկայացնէին Թուրքիոյ մայ-
րաքաղաքին այլ և այլ պատմական շէ-
քերը, գեղական տեսարանները և երեւի
անձնաւորութեանց դէմքերը են, այնքան
կը գնահատուին, որ նոյն իսկ Լոնտոնի
Թայգլ լրագիրը հետեւեալ գովածոյի առ-
դերը կը նուիրէ. «Բարիզի Արուեստա-
հանդիսի լուսանկարչական բաժնին մէջ
շատ պատկերներ և տեսարաններ տեսանք
ԱՊՏՈՒԼԱՆԷ ԵՂԲԱՐԳ ստորագրութեամբ,
չգիտենք ասոնց ինչ ազգէ ըլլալին, բայց
քաջած լուսանկարներն իրանալի են...»:
Նոյնպէս նաև Մըրլէյ՝ իր անգղիերէն լե-
զուով հրատարակած Անձեռն առաջնորդ
(Guide des voyageurs) գրքոյկին մէջ,
որ առ հասարակ ամէն անգղիացի ճանա-
պարհորդի ձեռքն է, ի մէջի այլոց կը զրէ:

«... Սակայն Ապտուլլահ եղբարք՝ որոնք կայսեր և արքունի պալատան լուսանկարիչներն են... ամենէն անուանիններն են, իրենք ազնուական ընտանիքէ են, և իրենց տաղանդովը եւրոպական համբաւ ստացած, որու դէմ արուեստակիցներէն ոչ ոք կրցաւ մրցիլ մինչև հիմա: Թուրքիոյ մայրաքաղաքին մէջ զտնուած յարգի և հետաքրքրական բաներէն մին ալ՝ այս ճարտարաց ձեռակերտներն ըլլալով, ճանապարհորդք՝ քաղաքէն բաժնուելու ժամանակ, ասոնցմէ լուսանկարներ կ'առնուն, կը տանին: Ասոնց Գործատունը քննար մեծ փողոցին վրայ կը գտնուի, իրենց լուսանկարներու հաւաքածոյին մէջ կը պարուհաւորեն Պոլսոյ ընդհանուր տեսարաններ, կայսերական ընտանեաց պատկերներ, և նոյն կայսերական ընտանեաց բոլոր նախահարք, որոնք հին պալատան մատենադարանին մէջ զտնուած մանրանկար պատկերներէ առնուած են. ասոնցմէ զատ, այս ճարտարաց քով կը գտնուին նաև տէրութեան բոլոր երեւելի անձանց պատկերները...»:

4. Հոս կ'արժէ շեշտել սա կէտս ալ որ Ապտուլլահ եղբարց և մասնաւորապէս Գէորգայ աննկուծ կամըը, ինչպէս նաև գեղարուեստասէր ոգին և նուրբ ճաշակը, մի միայն արուեստին յատուկ տեղեկութիւններով զոհ չէր մնար. անոնք ամէն կերպով կ'աշխատէին գործնականին մէջ իրենց ունեցած հմտութիւնը արժեքնել. ունէին իրենց յատուկ քաղաղորութիւն մը Collodionի, և իրենց լուսանկարներու յաջողութեան առանձնայատուկ յատկանիշը կը կայանար լաւ դիրքեր տալով անձերուն և modelներուն՝ կենդանի արտադրութեամբ ներկայացնելուն մէջ անձն, իւր նկարագրի համաձայն, ինչպէս նաև շուքերու փափկութիւն և երանգներու ճշակ, որոնց վրայ պէտք է աւելցնենք նաև այն մասնաւոր խնամքը, որով իրենց պատկերներն երկար ժամանակ կը դիմանան, ինչպէս կը տեսնենք ասկից 50—60 տարի

առաջ քաշած լուսանկարները, որոնք իբրեքէ կ'նկարուած՝ Թարմ և անաղարտ մնացած են albumeներու մէջ:

5. 1868 Թուականին, Սուլթան Ազիզի օրով, երբ Անգղիոյ զահաժառանգ Գալլէս իշխանը (յետոյ Եղուարդ Թագաւոր) իր հետեորդներով Թուրքիոյ մայրաքաղաք կը կ'այցելէ, անակնկալ և հաճելի այցելութեամբ կը պատուէ Ապտուլլահ եղբարց Գործատունը, և տեսնելով անոնց գեղարուեստական ճարտար և նուրբ ճաշակով լուսանկարներու հաւաքածոնները, ոչ միայն իր խոր հիացումը կը յայտնէ, այլ և ի նշան իր բարձր գնահատութեան՝ յաջորդ օրուան ժամադրութեամբ՝ պալատ կը հրահարէ զիրենք, իւր 20ի չափ և հետեորդներով խմբանկարուելու համար:

Այս բարեբախտ հրաւերին վրայ, որու շնալ ժամուն Ապտուլլահ Գէորգ Գալլէս իշխանին յատկացեալ ապարանքը կը գտնուի, և սիրալիբ ընդունելութեան կ'արածանաւ իշխանէն և իւր Աղեքսանդր տիկնոջ կողմէ. յետ առանձնարար և խմբովին լուսանկարուելու, Գալլէս իշխանը մօտենալով Գէորգայ՝ կ'ըսէ թէ ութ օրուան համար մտադրէ է Անաստասով մեկնիլ ու վերադառնալ, ուստի այս կարճ ժամանակամիջոցին՝ անհրաժեշտ էր որ պատրաստ լինէին լուսանկարները: Միք այս ժրի և յոգնի չփողոցող եղբայրներն, չնայելով դրուած սահմանափակ օրերուն անբաւականութեան, ամէն ջանք ի գործ կը դնեն որոշեալ օրն հասցնելու՝ խնամքով պատրաստուած նկարներն. այնպէս որ՝ երբ իշխանը՝ ութ օր վերջ իր զրահապատ շուքենաւով Պոլիս կը վերադառնայ, Գէորգ Ապտուլլահ, իւրաքանչիւրէն բաւական թուով օրինակներ ծրար մ'ըրած՝ ուղղակի շոգենաւ կը տանի և կը ներկայացնէ իշխանին իր սեփական յարկաբաժնին մէջ, ուր կը գտնուէին Աղեքսանդրա իշխանուհին և մի քանի բարձրաստիճան պալատականներ. թէ՛ առանձին և թէ խմբովին նկարուած լուսանկարները, իրենց գեղաճաշակ ներութեամբը այնքան հրաշալի կը գտնեն որ Գալլէս իշխանը և իր Տի-

1. Տես Բագմ. Հանգ. 1871. Հար. Իթ. 42 25.

կինը իշխանուհի Աղեքսանդրա, ի նշան իրենց զոհութեան առանձին առանձին շնորհակալութիւն յայտնելով մեծաքանակ ապարանք կ'ընեն՝ Լոնտոն իրենց պալատը դրկելու Գէորգ սոյն յաջող պալատապէս ուզելով օգտուիլ, Լոնտոնի մէջ մասնաճիւղ մը հաստատելու իր փափաքը Գալլէս իշխանին կը յայտնէ, ի միջի այլոց աւելցնելով թէ բաւ է որ իշխանը հաճի իր առաջին այցելութիւնը շնորհել, զի այդու՜ իրենց ապագան և յաջողութիւնը՝ առաւել ևս ապահոված պիտի լինէր ծոփածաւալ Մարաքաղաքին մէջ, Գէորգայ այս բաղձանքին իբր պատասխան՝ իրաւ խուսիչ շեշտով մը Գալլէս իշխանը հետեւեալը կը զրուցէ. « Ոչ միայն ես իսկ առաջին այցելութիւնս պիտի ընեմ, այլ նաև բոլոր իմ բարեկամներս պիտի զբոսնենք »։ Հետոյ ձեռքը Գէորգայ ուսին վրայ դրած, աչքի նշանակալից հայեցումներով մը կը յարէ. « Կ'ապահովցնեմ զքեզ որ շատ լաւ գործեր պիտի ընէք »։ Ճիշտ այս խօսքերս ըսելու ժամանակ էջ գիպտոսի խորվին եղբայրը՝ Մուսաֆա զիպըր Բաշան սենեակ կը մտնէ, և ծընրադիր Աղեքսանդրա իշխանուհուն ձեռքը կը համարուէ։ Գէորգ երբ իր շնորհակալութիւնը յայտնելով հրաժեշտ կ'առնու, իշխանը կը հարցնէ թէ ե՞րբ մտադիր է Լոնտոն երթալու. — Գոնէ վեց ամիս մը պէտք է, կը պատասխանէ Գէորգ, ու կրկին անգամ իր խոնարհ յարգանքները մատուցանելով դուրս կ'ելլէ իշխանին յարկաբաժինէն։ Շօգնաւին վրայ հաւաքուած իշխանին հետևողներն՝ ըստ մեծի մասին լորդերու զաւակներ, իր շուրջը բոլորուելով՝ սիրալիր հարցումներ կ'ուղղեն, իրենց քարտեր կու տան, որպէս զի երբ Լոնտոն հասնի անպայման իրենց այցելէ ևն։

Թէ ինչո՞ւ չիրազորութեցաւ Լոնտոնի մէջ մասնաճիւղ մը բանալու իրենց բաղձանքն, Գէորգ հետեւեալը կը զրէ. « Վերպեցանք, կ'ըսէ, այս բախտէն զրեթէ մեր կամքէն անկախ պատճառներով. ըստ մեծի մասին մեզի ամէն կողմէ կ'առարկէին որ

Լոնտոնի օդը ամենեւին նպաստաւոր չէ լուսանկարի համար. ամէն վարկեան մշուշ, խոնաւ և շատ անգամ լոյս օրուան մէջ կազ վառելու կարօտ են ևն։ Ստոյգ է թէ այս առարկութիւնը մասամբ մը իրաւացի էր, որովհետև նոյն ատենի Colloidion-ի բաղադրութեամբ լուսանկարելու դրութիւնը, առատ լոյսի և արևի կարօտ էր, միչդեռ ներկայիս Մածուցածանուկը (Gelatinobromure) իր արագութեամբ և ընծայած արուստական դիւրութիւն ներով՝ կարելի չէ համեմատել կողող հետ. բայց և այնպէս՝ ողին շատ մթութեան համար այնքան ալ մտահոգուելու պէտք մը չկար. որով այս բաղդը կորսնցուցած ըլլալուն համար ցաւ զգացինք »։

6. Ինչպէս կը տեսնուի, Ապտուլահ եղբարք այս միջոցներուս շատ փայլուն և նպաստաւոր պայմաններու մէջ էին, և իրենց համբաւը օր ըստ օրէ ծաւալ կը ստանար և կը հռչակուէր ամէնուրեք, Գեր. Հիւրմիւլ իշխանը որ այս ատեններս Պոլիս կը գտնուէր, և մօտէն անոնց ստացած համբաւին հաղորդ և հիացող մ'է՛ր՝ հետեւեալ զեղեցիկ տողերը կը նուիրէ։

ԱՌ ՅՐԱՍՈՒՆ
ՆՕՐԵՅՐՈՐՈՐԻՏԱՅ ԻՓ ՆԱԳԵՍԸ
ԱՊՏՈՒԼԱՆԵՆՆ ԵՂԱՐԱՐԱՍ

ԻՐԱՅՈՒՅՍ

Ապտուլահեան պայազատք
Եղբարք հեղեակ հարազատք,
Ջուրս ի վաստակ և ի կրօն
Ջարմիդ ի շուք, ազգիդ ձօն.
Եւ մանկուտիս ի տիպար
Ետուն երկինք բարեբար.
Երթալք յո՞ գնալքդ ի ճեմ ճահ
Առնել անուն ձեզ անմահ.
Լուսանկարքդ պատկերք,
Որ ներդրիք ատեալ յերգ
Ձեռաց ի ձեռս արդ յաճեալ
Եւ կազմեն զարդ որմակալ,
Թողցեն յաւառը ապագայ
Շարքս զիմաց ցանկալեաց
Հաւուց նախնեաց ճիւղադիր
Գանձ տոհմայից անկըջիւ.

Եւ ձեր լիցին ընդ նոսին
Գրգուեալ անուանք ի ձեռնս.

Ի շուրթն ի սիրտ համայնից
Կեցձիք ընդ երկ ձեր ի կից

Այսպէս օրհնեալ ի Տեստէ
Ոգեմալ եղբայր յեղօրէ:

ՅՕրթագիւղ ի 5 Նոյեմբ. 1868
† Հ. Եղորարդ Աղուսուհ
Հիւրմիւլ. Արքեպ. Շիրակայ

Կեր. Հիւրմիւլեան սոյն իրախուսա-
կանէն զատ, նուիրած է նաև հետեւալ
ընծայականը, նախորդէն 18 օր յետոյ
գրուած.

Աստուածասէր և ազգասէր
Եղբորորդեակք սիրելիք մեր,
Ընկալարուք ի քաջալեր
Ձայս առ ի մէջ զոյգըն նւէր.
Իսկ զարժանին տացէ ձեզ Տէր
Յաստեղանեմն անդ ի յեթեր:

23 Նոյեմբ. 1868 † Հ. Եղ. Աղուսուհ Հիւրմիւլ
Արքեպ. Շիրակայ

Իսկ Հ. Հմայեակ Պապիկեան թուարա-
նագէտ վարդապետը, որ Գէորգայ ուսու-
ցիչն եղած էր Ռաֆայէլեան վարժարա-

նին մէջ, 1872 մայիս 17 թուակիր մէկ
նամակին մէջ՝ հետեւեալ գովեստի տողերը
կը նուիրէ. «Թէպէտև, կըսէ, երկար ժա-
մանակէ ի վեր դադարեցաւ թղթակցու-
թիւնը մէջերնիս, սակայն մէկմէկու փո-
խադարձ յիշատակն անմոռաց մնաց, և
այս իմ լուսթեան ժամանակ միշտ կեն-
դանի էր մտացս մէջ ձեր սիրալիր պատ-
կերը. մանաւանդ յարեւելից, յարեւմտից և
ամէն կողմանէ աշխարհիս լսելով ու կար-
դալով ձեր փառաւոր անունը և գովեստը
օտարներէ, և տեսնելով ամենայն կերպով
յառաջագիւղութիւններ այդ սքանչելի ար-
ուեստին մէջ, կը հպարտանայի ձեր վրայ՝
իրը թէ ձեր փառացն հաղորդ ըլլայի, և
պարծանք կը զգայի, մտածելով որ ձեզ-
մով ազգերնուս պատիւը կը բարձրանայ
ամենուն առջև. ուստի հիմա ինծի ուրիշ
բան չմնար, բայց եթէ մաղթել որ ամե-
նայն կերպով փառաւորութիւն, և զեղեցիկ
աբուստանիդ ի ծայր կատարելութեան
հասցնելով, միշտ առաջնութեան պատիւն
ունենաց, և օր ըստ օրէ յաւելուք ազգեր-
նուս փառք ու պարծանք...»

(Շարայաբելի)

Հ. Ե. ՏԱՅՅԵԻ

ՊԱՏՄԱԿ ԱՆ

ՆԻԻԹԵՐ ՊՈՒԼԿԱՐԱՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ԹԱԹԱՐ ԲԱԶԱՐՃԸՔԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ

Սոյն համառոտ ակնարկը գրելու համար
երեք օրուան այցելութիւն մը կատարեցի
Թաթար Բազարը, որ ներկայիս կը
կազմէ պուլկարահայերու երկրորդական
գաղութներէն մին:

Թաթար Բազարը երկաթուղիով մէկ
ժամ հեռու է Փիլիպպուպոլսէն, 1917ին
30-35 զաղթական և նոյնքան ալ բնիկ
հայ ընտանիքներ կային. ունէին Ս. Ստե-
փանոս անուամբ եկեղեցի մը, զպրոց և
Արմենիա անունով սրճարան մը որ հա-
ւաքավայր էր գլխաւորապէս հայ զաղթա-
կաններու:

Պատերազմէն առաջ 237 հայեր կային
հոն, 122ը այր և 115ը կին. ասոնցմէ 36
ընտանիք պուլկարահայատակ էին և 15ը
թրքահայապաշտ. պուլկարահայատակներու
ընդհանուր թիւը 186 էր իսկ թրքահայա-
տակներունը 71: 1830ին Հայր Բիշէլեան
նի այցելութեան ատեն 30 տուն հայ կը
գտնուէին հոն և ունէին նոր եկեղեցի մը:
Հայերը ամփոփուած են գլխաւորապէս Սա-
հանլը կողուած թաղին մէջ և շուրջը.
բարեկեցիկ վիճակ մ'ունին և խնայող ու
աշխատասէր են. ազգակցական և ընտա-
նական սերտ կապերով զօդուած են պուլ-